

Фр 83

Д 41
Фр-83

І. ФРАНКО

ДО СВІТЛА

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ

І. ФРАНКО

ДО СВІТЛА

(ОПОВІДАННЯ АРЕШТАНТА)

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1948

Редактор О. Дяченко
Техредактор С. Зіскіндер
Художник М. Штаерман
Коректор О. Бобренко.

И. ФРАНКО.—К СВЕТУ
(на українском языке).

БФ 03732. Здано на виробництво 29.IX. 1948 р. Підписано до друку 2.XI.1948 р. Друк. арк. 2 Облік-вид. арк. 1,3. В друк. аркуші 25.920 зн. Формат паперу 54 x 84, 16. Зам. № 2404. Тираж 25.000.

6 поліграфічна ф-ка. Одеса, Стурдзовський зав. 5.

I

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибоків,—се справдішня „мертва вода“. Величезний стовп горішніх верств, що тяжить на кожній частині того низу, позбавлює її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі, ані землетрясення тут навіть легенькою луною не озиваються. Одинокий рух, який тут можна запримітити,—се вічне і ненастанне спадування мільйонів трупів і скелетів живих істот, котрі колись, не раз таки давненько, жили і гуляли там, вгорі, пишались на сонці, купались у теплоті, гоїдались на могучих морських хвилях. Погибши, вони звільна-звільна спадують вниз—особливо ті манюсінські форамініфери, діатомеї та другий дріб'язок, що становить головну масу морського життя,—звільна трупи їх продираються крізь щораз густіші і багатші в кислород та вуглевий kwas верстви, розкладаються, неначе згоряють у них, і тільки з часом як мікроскопійні кульочки та дрібочки досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ, утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно, мабуть, тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній п'їтмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів. Важко і сумно їм, особливо, коли в них скрито відізветься та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані одного атома в природі. Жива, непропаща сила всутрі, а кругом п'їтма, тиск страшенний і безконечне кладовище. І коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки—ви думаете, що се неможливе? Адже ж і наш думаючий мозок, що ж він інше, як не зв'язок тих же атомів кислороду, вуглероду і других елементів?—то гірка, важка мусить бути ся мрія-дума!

— Мама-природо! Відки ж така на нас несправедливість? Невже ми гірші від тих, що там, угорі, над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишаються? І чому б тобі не встановити черги, чому б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама-природа не знає сентиментальності і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись!—воркоче вона.—Чуете в собі силу, то трібуйте вирватися самі наверх! Ще би я не мала роботи та вас підсаджувати!

Ба, трібуйте самі вирватись!

Вам не лучалось бачити подібні події в життю людському? Ой, лучалось, любі мої, кому б не лучалось таке бачити! І від кожного такого случаю щеміло ваше серце, і донині щемить, коли стрібуете перенестися думкою в положенне тих бідних живих атомів людської суспільності, засуджених зависливою долею на вічну п'їтму, на тупу недвижність, на смерть безвісну.

Адже ж і всі ми—чи ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи ж кождий крепкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо як біль, як натиск, як штовхання на наш організм народний?

А кождий з вас, хто, не раз коштом страшеного зусилля і коштом не одного існування найближчих нам людей, видобувся з того темного низу хоч трохи на вищий щабель, чи ж не почує не раз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що, не будь сеї або тої щасливої обставини, він був би, може, й донині пропадав у ньому, темний, беспомічний, незвісний нікому, не чоловік, а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі і тисячі таких, що так само, як ми, силувались вирватися з тої пільми, тужили до світла, рвалися до волі і теплоти—і все надармо? І чи не пройме нас дрож перестрашу, коли пригадаємо життя і кінець таких незвісних нікому, забутих, не раз розтопланих і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий випадок, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилінка одна зіпхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пільму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю?..

Оттакі думки вертіли мій мозок і прогонювали сон із моїх повік під час довгих, довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, у котрих і самих сверлувало та мулило всередині, не могли знайти для мене слова потіхи,—протівно, я бачив, що самі вони не раз далеко більше потребували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед тої сутолоки горя, ми розмов-

ляли, оповідали одні одним—не про себе, а про других, далеких, і все-таки про горе. Одно з таких оповідань, котре глибше, ніж другі, вразило мене, подаю отсе читателям. Той, що мені оповідав його, був—не говорю про його „фах“ — парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, щиролюдського чуття, вихований по-міщанськи, кінчив людову¹ школу, вчився ремесла,—одним словом, також чимало потратив сили і кошту, щоби видряпатись наверх, вийти в люди—ну, а вийшов... Та не про се річ.

Шостий раз уже сидів він під ключем і знав усю арештантську практику, трохи що не всю історію кожної казні: хто в ній сидів, за що, на кілька був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер і т. д. Була се правдива арештантська літопись. Дозорці вважали його за непосидючого галабурдника і давали се йому почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався і вибухав, мов порох, скоро тільки побачив, що що-небудь діється не так, як повинно, і що в чім-небудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом², що ходить попід вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав кланцати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, адже ж я знаю, що ти не смієш стріляти!

— А звідки ви се знаєте?—запитав я раз.

¹ Людовий—народний.

² Щільдвах (шельдвах)—дозорець, вартовий.

— Як то відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та се ціла історія, по котрій шільдвахам наказали стріляти. От ліпше я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Адже ж і він, бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II

— Два роки тому буде,—почав він,—якраз отсе два роки. Сидів я тоді в отсій ямі в слідстві. Два нас тільки в казні було, я і якийсь панисько, Журковський називався, що за один був і за що сюди попав, сього вже й не тямлю.

Аж ось раз якось увечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягались і спати лягли—несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і, впустивши до казні сніп жовтого світла зі своєї ліхтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, напівголу, марну фігурку. Потрутив її наперед і віпхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Осьде маєш коц і простирало,—крикнув, кидаючи ті річі фігурці на голову і майже до землі її пригнітаючи.—Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши се, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у пивниці, і тихо, як у гробі. Тільки вряди-годи чуємо, немовби хтось сікачами м'ясо на стільниці сік,—то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по „всіх святих“, холод такий, що не дай боже.

— Що ти за один?—питаю закостенілого товариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був

нагрівся і не хотілося мені вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусило бути день і ніч отворено, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а крізь той лярум чути уриване хлипання. Жаль мені стало хлопця, бо я вже доміркувався, що якийсь зовсім ще зелений „фраер“. Отже, встав я і постелив йому напомацки ліжко.

— Ну, ну,—кажу,—будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не...не...мо...жу,—ледве пробубонів він.

— Чому?

— Бо...бо...я...дуже змерз.

Господи! Я до нього, а він увесь, як кість, змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казні—не розумію. Встав і панисько, познімали ми з нього лахміття і роздягли його цілком догола, натерли добре, обвили простиралом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години чую—зітхає, рушається.

— А що, ліпше тобі?—питаю.

— Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зо Смерекова.

— То тебе, певне, жандарм привів?

— Аякже. Гнав мене сьогодні від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем—і я мусив. Тільки в корчмі, в Збоїськах трохи ми пропочили, корчмар горівки мені дав.

— А як же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А! То ти єврей?

— Аякже, єврей.

— Нехай тебе чорт возьме! Хоч мене убий, чи був би я з бесіди пізнав, що ти єврей, так чисто по-нашому говориш.

— Що ж, пане, я зріс на селі, межи хлопами. Я пастухом був.

— А кілько тобі літ?

— Шістнадцять.

— А за що ж то тебе аж тут до криміналу притащили?

— Ой, пане, я не знаю! Казав жандарм, що мій господар прискаржив мене за рабунок зо вломаннем, але я, бігме, нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої папери!

І став хлипати та ревти, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний,—повідаяю,—скажеш то все завтра судії, а мене то зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а жандарм казав, що мене за те повісять!—заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний!—крикнув я.—Смійся з того! Де ж ти чув, щоби за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене запакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися,—кажу.—Бог милосердний, якось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми, і незабаром я захріп. Тільки й мого добра в криміналі, що сплю, як той заєць у капусті.

III

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно мені стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім єврея. Рудий, з пейсами,

ніс вигнутий, як у старого яструба, постава скорчена, хоть на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на нього, бачилося, що на десять кроків від нього чуеш запах єврея. А вчора, коли ми його натирали напотемки і тільки слова його чули, зовсім того не було можна доміркуватися.

І він також з переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, умився, постелив своє ліжко і сів на нім у куті тай уже ані шеберне, мов заклятий.

— А що, ти голодний?—питав його.

Мовчить, тільки якось ще дужче скорчився.

— Їв-єсь що вчора?—питає пан.

— Та... вчора... як мене мав жандарм вести, ввійтиха дала мені трохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо!—всміхнувся пан.

Дав йому поснідати добрий кавалок хліба і вчорашній котлет. Аж затрясся неборак. Хотів щось дякувати, але тільки сльози в очах йому стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові. Постаць наскрізь єврейська, аж відразлива, а в натурі його бачилось, що нічого, ані крихітки, нема єврейського. Тихий, послушний, без жадної дрібочки тої єврейської самохвальби, до говірки неохочий, але коли йому було казати що зробити, то звивався як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити,—а що у нас у казні за робота!—любив сидіти в кутику мовчки, скорчений, обчепивши руками коліна та опершись бородою о коліна, тільки очі йому блищать з темного кутика, як у цікавої мишки.

— Ну, скажи ж нам, що ти за рабунок такий страшний зробив, що жандарм за нього аж шибеницею тобі грозив?—спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане,—сказав Йосько і затрясся всім тілом,—довго би то розказувати, а мало слухати. То дуже глупа історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й глупої історії послухати.

— Ріс я у Мошка, орендаря в Смерекові,—почав Йосько.—Зразу грався я разом з його дітьми і кликав Мошка „тате“, а Мошчиху—„маме“. Гадав я, що вони мої родичі. Але небавом завважив я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекешки, а Мошчиха дає їм щоп'ятниці білі сорочечки, коли тимчасом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод, дощ або спека, але гнала мене з дому на толоку, даючи при тім чимраз менше їсти. Терпів я голод, плакав не раз на толоці, але все те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші для мене. Давали мені хліба, сиру, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, а пізніше став я їх виручати в пильнуванні гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний, то господині сільські стали самі повіряти мені гусей, а потім телят, коли їх діти мусили йти до школи. За те доставав я від них хліба, теплої страви, а не раз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома їсти не просив. Але коли Мошкові діти дізналися, що я їм холопські страви, то прозвали мене тrefняком і

стали зо мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу мені те не вадило, але небавом почув я ту неприязнь дуже діймаво.

Мошко наняв для своїх хлопців бельфера¹, щоби їх учив читати й писати. Було то взимі, то й я мав час вільний. Коли ж я наблизився до них, щоби й собі вчитися, хлопці стали кричати, тручати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матері, що разом з трефняком учитися не будуть. Сам бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоч не знаю за що. Тож зараз, як тільки діти завели крик, прибігла і витрутила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але що ж діяти? Піду бувало в село, бавлюся з сільськими дітьми або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знарядів. Не раз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був найсильніший з усіх хлопців, то не раз коваль велів мені або міхом димати, або молотом ударити, або точило крутити. Який же я тоді був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремесло в руках.

З весною знов вертав я на толоку, до гусей і телят, котрі Мошко скуповував у околичних селах, а перетримавши трохи, возив до Львова на продаж. Толока смереківська обширна, де-не-де поросла корчами, то й не багато мав я біганини. Сяду собі бувало де на горбку, виострю ніжик і зачинаю стругати, довбати, кле-

¹ Б е л ь ф е р — єврейський учитель.

мезити¹ різні речі з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млинки. По рокові був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опуди для відгонення воробців із пшениці, проса та конопель і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небавом тільки, що міг посправляти собі деякі столярські знаряди: долітця, сверлики і т. ін. Брався я до чимраз більших речей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів би-м то зробити. Взимі пересиджував я цілими днями то у столяра, то у коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шістнадцять літ, а у Мошка ані гадки зробити щось зо мною,—вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько, і якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привіз мене відкись маленьким; була навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після смерті нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцімто Мошко загорнув і присвоїв його собі.

— Шкода тебе, Йоську,—говорили мені не раз хлопи,—такий ти моторний хлопець і до ремесла охочий, а що з тебе буде?

— Що ж має бути,—відповідав я.—Буде громадський пастух!

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки,—говорив я.

— Не вір ти старому циганові! Має він гро-

¹ Кля мезити—складати до купи, майструвати.

ші, і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть богові молитися.

Бурилося в мені від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді,—міркую,—чого я тут досиджуся? Робити на Мошка задурно завше маю час. Коби хоть ремесла доброго навчитися, то мав би-м бодай свій кавалок хліба в руках. Але як тут дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша корчма стояла при дорозі. Часто до неї заходили шандари, не раз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убранню, з карабінами на плечах і в капелюхах з косицею з блискучого когутячого пір'я. З тривоگوю й дрожжю, скорченим край печі, слухав я не раз, як вони розмовляли з Мошком або з сільськими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене річі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: „папери“. „Як не має паперів, зараз його задержати“. „Еге, дивлюся, а його папери не в порядку“. „Якби був мав хоч один папір добрий, був би-м його пустив“.—Ба, що ж то за папери, — думав я не раз, — що таку мають міць, що один папір може проходячого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когутячим пір'ям? Але на те питання не міг я найти відповіді, а проте тим дужче лякала мене думка про ті папери. Як же ж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз, на першім кроці, шандар зловить і поведе бог зна на які муки. Дрожав я всім ті-

лом на таку думку. Чим частіше думав про визвіл від Мошка, тим частіше оті папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливим. Всі люди, котрих я о те питав, потверджували, що без паперів ані в дорогу рушити не можна, ані ніхто мене до терміну не прийме. Але відки ж мені взяти ті папери? Коваль радив мені запитатися про них Мошка, він же мусив дістати якісь папери по моім батьку.

Ба, спитатися Мошка! Якби-то мені так легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли ж я став доростати, здав мене зовсім у руки своєї жінки-відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось мені навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди повіли, що мусив узяти гроші по моім батьку, став я пильніше на нього вважати; я зміркував, що та моя увага його непокоїть. Крутився якимось неспокоїно, коли ми часом опинилися самі, немовби його щось гризло.— А що, міркую собі, якби так коли, як нема жінки дома, наперти на нього несподівано, може би можна від нього хоть щото дізнатися? От я й зважився при нагоді так і зробити.

Нагода така набавом лучилася. Мошчиха поїхала до Жовкви, в корчмі не було нікого, тільки сам Мошко, тож приступив я до нього та й кажу:

— Реб Мойше, люди кажуть, що маєш якісь папери по моім батьку.

Кинувся Мошко, немов би його оса вкусила.

— А ти се відки знаєш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілім селі.

— Ну, а тобі нащо тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так. А все-таки я хотів би знати. Значить, маєш їх?

— Маю, маю, ті дідівські папери!—крикнув Мошко роздражнений, немовби я йому не знати що неприємного сказав.—Дід¹ був твій батько, протратив маєток, а тебе мені на біду лишив. Що мені з тебе за пожиток!

— Знаєш що, реб Мойше,—кажу,—віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі непотрібний.

— Що?—верескнув Мошко.—Ти би хотів іти? А куди ж ти, дурню, підеш?

— Я хотів би вступити де до терміну, ремесла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустяна голово, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по-єврейськи, а по гоївськи.

Став я мов остовпілий. Врешті здобувся на слово:

— То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу!—крикнув Мошко.—Вчепився мене, як реп'ях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби! Ще щастя твоє, що-м їх досі не спалив!

Се остатнє слово мов ніж уразило моє серце. А що, якби був Мошко справді спалив мої папери? Адже був би я самісінський на світі, як

¹ Дід—тут в розумінні жабрак.

лист, відірваний від дерева. Ані би-м сам не знав свого роду, ані би мене ніхто не знав. Не міг би-м рушитися з місця, був би-м навіки прикований до Мошкової лави, був би-м до смерті невільник. Дрож мене проймила на сю думку, якесь мляве проміння замиготіло перед очима. З великою натугою перемиг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до корчми ззаду, а вхід із сіней. Мала тільки одно тісне віконце, навхрест перебите залізними штабами. Там Мошко складав усякі річі, що брав від хлопів на застав, і все, що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й таляри. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні. Мошко мусив схилитися, щоби влізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти тут чого?— озвірівся він на мене.

— Як то чого, адже ж ти велів мені йти!

— Але не тут! Зачекай у сінях!

— Все одно,—кажу,—зачекаю й тут. Адже нічого тобі не з'ім.

Мошко витріщив очі і видивився на мене, немовби мене вперше в життю бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на полицку, прибиту під самою стелею, і дістав відти скрутіть пожовклих паперів.

— Ось твої шпаргали!— буркнув, показуючи їх мені здалека.

— Дай, нехай їм придивлюся,—кажу і витягаю руку.

— Ну, що ж ти, дурний, в них побачиш,— відповів Мошко,— і пощо тобі того? Сиди у мене, коли тобі тут добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси,— каже,— тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять,— бо знаю, що в людей язика довгі,— то ти не вір тому. То все брехня.

— Що брехня?— питаю.

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом о стіну кидати,— буркнув Мошко і майже витрутив мене з комірки, а потім, замкнувши її на ключ і на колодку, пішов до корчми.

IV

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав його оповідання, всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде, а ось ти розказуєш, як би-сь із книжки читав.

— Е, пане,— відповів Йосько,— те що досі, то не була глупа історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Пам'ять маю добру, а як тільки раз яку казку вчую, то потім оповім її ще ліпше і цікавіше, ніж той, від кого я її чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечери без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всього,— сказав пан.

— Ой, пане,— відповів, зітхаючи, Йосько,— не знаю, що то значить, але мені бачиться, що се власне мое нещастя. Коли чую, що маю що

зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось у середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвилі спокою, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Отже ж не що, тільки се мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розкажуй!

Та не міг сим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвилі отворилися двері нашої казні: Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець, — проворкотів пан і став, задумавшись, ходити по казні.

— А мені видиться, що він багато бреше, — кажу я.— Вивчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, що ж, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице його свідчить за ним. Зрештою, будемо ще мати час переконатися потрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше, як півгодини. Вернув далеко веселіший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, що ж, — питаю його, — не з'їв тебе судія?

— Е, що, судія добрий чоловік, — сказав Йосько.— Признатися, дуже я його зразу боявся. В селі казали мені, що тут б'ють до признання, що розпаленим залізом у підошви печуть.

— Ха, ха, ха! — засміявся я.— Тепер-то я знаю чого ти по ночах так перевертався, та кричав, та йойкав. Тобі, певне, снилося, що тебе в підошви печуть.

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати страшно про ті сни, тільки я в них натерпівся. А все задурно. Судія такий добродушний, гово-

рив зо мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як шандар.

— А хіба ж тебе шандар бив?—спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крові.

— Ну, а що ж тебе судія питав?—промовив перший Журковський.

— Та о той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що ж?

— Та що ж би? Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав протокол і сказав мене відвести.

— Ну, то тепер оповіж і нам, як то було.

— Та як було? Знаєте вже, яке було мое життя у Мошка. Не хотів я довше у нього оставатися, а ще до того боявся, що скоро йому ще раз спімну о паперах, то він возьме та й спалить їх. Отож я надумав сам їх украсти. Легше мені було дібратися до комірки, ніж посторонньому злодієві, бо й пси мене знають і сам знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі, але він, видно, занюхав щось і носив їх завше при собі або ховав десь так, що я не міг найти. А мене гарячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім стало, щоб добути свої папери. Тут вже ні про що не було гадки, тільки про се. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зістругав я фугу в однім стовпі комірки— вона була будована в стовпи,—виважив долотом делину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув делину знов на місце Та й тільки.

— Дрібниця!—буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то, навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шматку, сховав за пазуху і покинув Мошкову корчму. —Куди тепер іти?—подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ану ж Мошко ошукав мене, показуючи які-небудь глупі папери замість моїх. Ану ж напотемки взяв я який інший звиток? Треба було конечно з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож, переночувавши в першій ліпшій стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів йому все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив-есь,—каже.—Іди зараз до в'їта, розповіж йому все і зложи у нього папери!

Замлоіло мене коло серця від тих слів. Але що ж робити? Бачу, що рада розумна, та й іду. Приходжу до в'їта і з подвір'я вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Відразу щось немовби шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка: втікати. Але вже було запізно. В'їт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він осьде! Ну ходи ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мною питають. Тож, зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

— Як ся називаєш?—питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить, волоцюга.

Закаменів я на місці. Не раз чув я се страшне слово, чув багато страшних історій про те, що то виробляють шандари з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А тут маєш, від першої хвили і сам у таке ж попався.

— Але ж я тутешній,—простогнав я.—Пан вїйт мене знають.

— Я? тебе?—каже мені вїйт.—Брешеш, любонько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка-арендаря, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі!—крикнув шандар і щось собі занотував у книжечці.—Ходи сюди,—сказав далі до мене.—Ближче! Дивися мені в очі!

І в тій хвилі, коли я підніс до нього очі, він тяжким своїм п'ястуком ударив мене в лице так, що я відразу впав на землю і кров'ю обіллявся.

— Встань зараз!—крикнув до мене шандар.—І не смій мені кричати, бо ще більше дістанеш. А тепер кажи правду, що тебе буду питати. Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрыв його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандаря, стираючи рукавом кров з лица, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пане шандар,—сказав на те вїйт, поки я коріцмався¹, щоби встати,—я, яко начальник

¹ Коріцматися—борюкатися.

громади, не можу дивитися на таке трактування арештанта. Я тільки маю бути при списанню протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його, що має говорити, то виберіть собі інше місце. У мене того не можна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув зі своєї торби ланцюжки, закував мене і повів до корчми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зімлів я пару разів під час тої науки. Та й не даремна ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в першій хвилі сказав шандареві, що я вкрав йому великі гроші, завиті в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до корчми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я навіки остану його невільником. Скоро тільки я ввійшов до корчми, зараз перше питання було.

— Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Стали мене наклонювати, насамперед биттям, потім добрим способом, а я все тільки одно повідаю:—Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки вйтові.

Мошко мало не сказився. Зі злості велів з мене поздирати чоботи й рубаття¹, що я мав на собі, а вбрати мене в отсе лахміття. Нарешті,

¹ Рубаття—руб'я, рубці від одяжі.

збитого і майже голого, повели мене до в'їта. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг папери зі шпарі. У в'їта сіни були темні, обширні. Ідучи до хати і бачучи там шандаря, упхав я свій звиток до шпарі, щоби його у мене не відібрали. Коли Мошко побачив звиток у руках шандаря, кинувся до нього, як ворон, кричачи, що то його гроші, щоби йому віддати.

— Го, го, пане Мошку,—відповів в'їт,—то так не йде. Ми то все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокол, а скоро той хлопець признається, що у вас той звиток украв, то вже річ суду робити з тим що далі. Запечатємо все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відставлять то разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немовби квартиру своєї оковитої випив. Але ніхто на те не зважав. Шандар засів писати протокол. А коли все списано, в'їтиха дала мені трохи попоїсти, шандар закував мене знов, і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як я вдержав. Ой, пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде,—відповів пан Журковський.—Посидиш трохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла отся історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає наперед, що його чекає.

Щось так у два чи три дні кличуть Йоська, але не до суду, тільки до доктора. Що то значиться?—гадаю собі. Адже ж він не мельдувався¹ „марудою“.

— Сам не мельдувався,—повідає мені Журковський,—а навіть якби замельдувався, то би се йому нінащо не придалося. Але я його замельдував. Був я в неділю у президента і просив, щоби його велів звізитиувати!² Адже ж то страшенна річ, що тут діється. Так далі йти не може.

І справді, доктор велів Йоськові розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло—не знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кожний такий щасливий, щоби міг дочекатися їх skutku.

Тимчасом пан Журковський каже якось Йоськові:

— Чуєш, хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив читати?

Витріщився Йосько на пана.

— Ну, що ж так дивишся? Скоро тільки маєш охоту, то за пару день будеш читати. А як побачу, що справді не брешеш і пам'ять маєш добру, то вже то зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремесла, якого схочеш.

— Йой, пане!—крикнув Йосько і кинувся панові до ніг, заливаючись сльозами. Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панові буквар, і він

¹ Мельдувати—доводити до відома, рапортувати.

² Візитиувати—оглядати.

став учити Йоська читати. За два дні єврейчик вмів уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вчепився того, як то повідають, як єврей коломийки. Читав би був, бачу, день і ніч, тільки що ми вночі світла не мали. Ледве до їди міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сідав у кутику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками і, так сидючи скорчений, зачинав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все-таки вмів їх завше інакше укладати і на інший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжчій недолі стрічає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й закляття і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим. Проймаючими, а разом простими словами рисував його терпіння й пригоди, стрічі з шандарами, неволю в орендаря, забавно не раз мішаючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий би так гаряче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надолужити те, що занедбав у кільканадцяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одно наше віконце, звернене к заходові і положене майже під стелею, скупо тільки світла пропускало навіть уполудне; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад би був день удвоє продовжити. Нарешті, врадуваний, закликав:

— Маю. Буду читати при вікні. Там розвид-

нюється скорше і видно довше, ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати, стоячи на риштованню,—кажу йому.—Зрештою то для тебе високо.

— Сидіти буду так високо, як мені подобається!—каже.

— Як же то зробиш?

— Прив'яжу простирало двома кінцями до грати, в зігнуття покладу звитий у трубу коц і сяду на нього, як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний, і відтоді всі в криміналі так роблять. Кілька день Йосько просто любувався вікном. Вставав о шостій, скоро тільки трохи розвиднілося, робив своє риштовання, і, вип'ялившись на нього, сліпав над книжкою, притискаючи чоло до самої грати, аби тільки якнайбільше того божого світла захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загоді остерігали Йоська, щоби злазив і риштовання знімав, бо сидіти при вікні арештантам остро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати штемпу¹, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казні доглядав.

Та, на лихо, штемп випав з іншого боку.

Окрім сторожі в коритарі, маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходить шельвах—жовнір з карабіном. Має він острий наказ доглядати, щоби арештанти в вікна не дивились, а особливо, щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить йому в разі опору навіть оружжя вживати. Щоправда, досі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже

¹ Ш т е м п—штамп, тавро, прикрий слід.

великого, щоби шельвах, зійшовши зі свого плацу, замельдував вахкомендантові, що з сього чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що іншого припис, а що іншого виконанне, і звичайно не дуже остро держалися припису. Не один супокійно позволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блат на все; інший лагідно впоминав або просив арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїться капрала гірш огню. Такий брав усякий розказ до слова. Як сказали йому „остро пильнувати“, то він розумів се так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікно, треба споганити остатніми словами, замельдувати капралові або навіть ухопити за карабін. На таких „клапачах“ арештанти мстилися тим, що за його варті, особливо вечором, виробляли найбільші крики в вікнах, так що бідний рекрут не раз було аж казиться і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обов'язок відповісти щонайменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесят, а він один, то по кількох минутах пекельного галасу звичайно мусив замовкнути і, не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розуміється, що в тій хвилі вікна насупротив нього опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештантського будинку, і шельвах, як гонений звір, біг туди і знов грозив карабіном—очевидно, з тим самим skutком.

Такі галаси бували звичайно вечором, але не раз і вдень. Отже лихо хотіло, що одного дня від третьої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що ди-

вився в вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеві „кац-музику“. На різних кінцях арештантського будинку, з різних поверхів, з кільканадцяти вікон нараз посипалися крики, визивання, свист і проразливі м'явкання. Рекрут кричав також, бігав попід усі вікна, але ніде не міг заздріти нікого. Доведений до лютості, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відітхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й „кац-музика“. Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смеркалося, тож Йосько зробив риштовання і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледве прочитав собі під ніс пару слів, коли в тім шельвах, заздрівши його, прискочив і став против вікна,

— Марш, злодію, з вікна!—верескнув до Йоська.

— Йоська за першим разом не чув навіть крику,—так живо був зайнятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна!—ще голосніше крикнув шельвах.

— Та чого хочеш від мене?—відповів Йосько.—Адже тобі не заваджаю. Адже видиш, що читаю. В казні вже не видно, то я виліз трохи до світла.

— Йди геть, бо стріляю!—ревнув шельвах, і заки Йосько вспів злізти зі свого риштовання, вже гукнув вистріл карабіновий.

— Йой!—крикнув Йосько і як сніп упав з риштовання на ліжко, що стояло під вікном. Ноги його задрігали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, притиснені були до грудей. З-під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафіло?—крикнули

ми оба, кидаючися до Йоська. Але він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як два розжарені вуглі, страшенно якомсь відбиваючи від лиця, блідого, мов у трупа.

На подвір'ю під нашим вікном і на коритарі коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на вистріл, а тут ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то тут!—крикнули, бачучи лежачого Йоська.—А що, злодію, дісталось тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і стогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немовби хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив?—спитав мене ключник.

— Та... я... тільки... до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникові закровавлений буквар.

— Він читав при вікні,—пояснив я ключникові.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс з картою, шукаючи ключника.

— Пане ключник,—каже з коритаря,—де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю.

— А Йосько вже перед минутою був вільний.

Ціна 65 коп.